

הצלת הזולת תוך סיכון עצמו בעת שלום ובעת מלחמה

מאת
הרב שמחה קוק

עבירות שעליהן יהרג ואל יעבור

שנינו (סנהדרין עד א): אמר ר' יוחנן בשם ר"ש בן יהוצדק נימנו וגמרו בעלית בית נתזה בלוד: כל עבירות שבתורה, אם אומרים לאדם עבור ואל תהרג, יעבור ואל יתרג, חוץ מעבודה זרה, גילוי עריות, שפיכות דמים.

שואלת הגמ': וע"ז לא? והתניא א"ר ישמעאל מנין שאם אמרו לו לאדם עבוד ע"ז ואל תהרג מנין שיעבוד ואל יתרג ת"ל, „וחי בהם” (ויקרא יח ה) ולא שימות בהם. יכול אפי' בפרהסיא, ת"ל ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי (שם כב לב).

ועל כך תירצה הגמ': אינהו דאמור כר"א, דתניא ר"א אומר: ואתבת את ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך (דברים יו ה) — אם נאמר בסל נפשך למה נאמר בכל מאודך וכו', אם יש לך אדם שגופו חביב עליו מממונו לכך נאמר בכל נפשך וכו'.

גילוי עריות ושפיכות דמים כרבי. דתניא רבי אומר: כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה (שם כב כו). וכי מה למדנו מרוצח, מעתה הרי זה בא ללמד ונמצא למד. מקיש רוצח לנערה המאורסה, מה נערה המאורסה ניתן להצילו בנפשו, אף רוצח ניתן להצילו בנפשו. ומקיש נערה המאורסה לרוצח, מה רוצח יהרג ואל יעבור, אף נערה המאורסה תהרג ואל תעבור.

רוצח גופית מנ"ל? סברא הוא וכו', מי יימר דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי.

הרי לפנינו שני דינים נפרדים לפי ר"א, בכל התורה „וחי בהם” ולא שימות בהם. ואילו בג' עבירות: ע"ז ג"ע וש"ד יהרג ואל יעבור.

והנה בשאר עבירות פסק הרמב"ם (הל' יסודי התורה פ"ה הל' ד): „כל מי שנאמר בו יעבור ואל יתרג, ונתרג ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו”.

וכתב ה„כסף משנה”: „אבל שלמים וכן רבים סוברים דאם נהרג ולא עבר צדקה תחשב לו”. וכן פסק הטור (יו"ד סי' קנז): „ואם ירצה להחמיר על עצמו וליהרג רשאי” וכתב הב"י (שם) שכך היא סברת הסמ"ק והר"ן וכן כתב הרא"ש (ע"ז פ"ב סי' ט) והביא ראיה מהירושלמי (שביעית פ"ד הל' ב) שאם רוצה להחמיר על עצמו רשאי. (ועי' בעל המאור סנהדרין סוף פרק ח שלמד מדברי הירושלמי שם בסופו להיפך שיעבור ואל יתרג, וע"ע מראה הפנים ירושלמי סנהדרין פ"ג הל' ה שהקשה על התוס' ע"ז כו ב, ד"ה יכול שהביאו ראיה מהירושלמי כנ"ל וכן על הרא"ש שהרי ממסקנת הירושלמי מוכח להיפך, ולא הזכיר את בעל המאור).

לעומת זאת כותב הב"י כי הרמב"ן בספרו „תורת האדם” נוטה לדעת הרמב"ם

שאינו רשאי להחמיר על עצמו, וכן דעת הנימוקי יוסף (סנהדרין סוף פ"ח) אלא שהנימוק"י מוסיף, „אבל אם הוא אדם גדול וחסיד ירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך, רשאי לקדש השם ולמסור עצמו אפילו על מצוה קלה, כדי שיראו העם וילמדו ליראה את השם ולהבין בכל לבם“.

מקרים יוצאים מן הכלל בעריות ושפיכות דמים שנינו (תרומות פ"ח מ"ב): „וכן נשים שאמרו להם עכו"ם תנו אחת מכם ונטמא ואם לאו תרי אנו מטמאים את כולכם, יטמאו את כולן ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל“ וכך גם בפסקה ההלכה (רמב"ם הל' יסודי התורה, פ"ה הל' ה).

הלכה זו נשנית (תוספתא שם פ"ז הל' כג; ירושלמי שם, פ"ח הל' ד) גם לגבי דיני נפשות: „סיעות של בני אדם שהיו מהלכין בדרך, פגעו להן גויים ואמרו תנו לנו אחד מכם ונהרוג אותו ואם לאו תרי אנו הורגים את כולכם. אפילו כולן נהרגים, לא ימסרו נפש אחת מישראל. יחדו להן אחד כגון שבע בן בכרי, ימסרו אותו ואל ייהרגו. אמר ר"ש בן לקיש והוא שיהא חייב מיתה כשבע בן בכרי. ורבי יוחנן אמר אע"פ שאינו חייב מיתה כשבע בן בכרי“.

הרמב"ם (שם) פוסק כר"ל שאם יחדוהו להם ואמרו תנו לנו פלוני או נהרוג את כולכם אזי רק „אם היה מחויב מיתה כשבע בן בכרי יתנו אותו להם“.

והקשו גרשמי של הרמב"ם, מדוע פסק כר"ל לגבי ר"י, והרי ר"י ור"ל הלכה כר"י, ותירץ הכסף משנה, „משום דהוי ספק נפשות ולהחמיר דלא ימסרוהו בידים ביד העכו"ם. ועוד המתניתא מסייעא ליה דקתני כשבע בן בכרי, משמע כשחייב מיתה כמותו חוקא. ומקרא איכא למידק הכי שאל"כ למה ליה ליואב למימר: נשא ידו במלך בדוד (שמאל"ב כ כא), כלומר, והרי הוא חייב מיתה, משמע דאי לאו הכי לא היו רשאים למסרו לו“ (ועי' נודע ביהודה תנינא, יו"ד סי' עד תשובת בן המהרש"א מה שכתב ליישב דברי הרמב"ם).

אך בענין זה מביא הכסף משנה את קושית הרמ"ך שהקשה „לא ידענא טעמא מאי, דהא מסיק בגמ' (פסחים כה ב) דמש"ה אמרינן בשפיכות דמים יהרג ואל יעבור דסברא הוא, מאי חזית ודמא דידך סומק טפי והכא ליכא האי סברא דהא יהרגו כולם והוא עצמו, ומוטב שיהרג הוא עצמו ואל יהרגו כולם“.

הכסף משנה עצמו מחלק בין התוספתא לדברי ריש לקיש ואומר: „אבל אי קשיא על ר"ל הא קשיא שאמר שאע"פ שיחדוהו להם אם אינו חייב מיתה לא ימסרוהו, דהא ליכא סברא דמאי חזית וכו' שהרי הוא והם נהרגים אם לא ימסרוהו, ואפשר לומר דס"ל לר"ל שמה שאמרנו דבש"ד סברא הוא אינו עיקר הטעם, דקבלה היתה בידם דש"ד יהרג ואל יעבור אלא שנתנו טעם מסברא להיכא דשייך, אבל אין ה"נ אף היכא דלא שייך האי טעמא, הוי דינא הכי דיהרג ואל יעבור“.

ברם, הלחם משנה משיג על תירוץ זה, ולדעתו הוא ניתן להאמר רק על ר"ל ואילו הרמב"ם מוקשה, מאחר שהביא הטעם של מאי חזית ופסק כר"ל ותירץ: „ואפשר לומר בדוחק דהתם מיירי שיש להם שום צד להמלט בדוחק ולא ייהרגו כולם, ולהכי לא ימסרו נפש אחת דאולי ימלטו, אבל מאי דאמרינן בגמ' מאי חזית הוא היכא דאין לו שום צד להמלט אם לא ייהרגוהו“ והלח"מ עצמו מסיים שם, „וכל זה דוחק“.

והנה הרמב"ם (שם הל' ז) פסק: „ומנין שאפילו במקום סכנת נפשות אין עוברין על אחת מג' עבירות אלו שנא' ואהבת את ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך וגו'“

הרב שמחה קוק: הצלת הזולת תוך סיכון עצמו בעת שלום ובעת מלחמה קצו אפילו נוטל את נפשו. והריגת נפש מישראל וכו' דבר שהדעת נוטה לו הוא שאין מאבדין נפש מפני נפש, ועריות הוקשו לנפשות".
ויש לתמוה למה הזכיר שפיכות דמים וגילוי עריות במפורש בעוד לגבי ע"ז לא הזכיר בפירוש אלא בקט לשון סתמית, "על אחת מג' עבירות אלו".

הפתירה בין: וחי בהם — ולא שימות בהם, לבין: בכל נפשך — אפילו נוטל את נפשך בכדי לתרץ את התמיהות הללו נלע"ד לבאר יסוד חשוב, כי למעשה ישנם בתורה שני כללים סותרים לכאורה, המקיפים את כל מצוות התורה. האחד הוא, וחי בהם — ולא שימות בהם". והשני הוא, ואהבת את ה' א וגו' בכל נפשך — אפילו נוטל את נפשך" (ברכות נד א).
ונשאלת השאלה מתי נאמר וחי בהם ומתי יש חיוב של אפילו נוטל את נפשך. ועל כך דורשת הגמ' (סנהדרין שם) בע"ז הרי המקרא כפשוטו ואהבת דהיינו שלא בחליפהו אפי' נוטל נפשנו.

בשפיכות דמים הרי קיימת הסברה דמאי חזית וא"כ שוב לא יתכן שציווי התורה על וחי בהם יהא במשמעו לחיות ע"ח המתת האחר שהרי, מי יימר דדמא דידך סומק טפי דלמא דמא דחברך סומק טפי" ואילו גילוי עריות הוקש לש"ד.
א"כ לגבי העבירות הללו לא יתכן כלל לומר שיהא בהם דין, וחי בהם" אלא יש בהם הכלל השני והוא, "בכל נפשך" אפילו נוטל את נפשך.
וזהו הדיוק בדברי הרמב"ם, ומגין שאפי' בסכנת נפשות אין עוברים על אחת מג' עבירות אלו, מואהבת... " כיון שכל הג' עבירות נלמדות למעשה מואהבת וכל הסברא בש"ד וההיקש בג"ע לא באו אלא לאפוקי מ, וחי בהם" וממילא הם נכללים בדינא ד, ואהבת".

ועתה יתורצו הדברים הנוספים כמין חומר.
מה שהקשה הרמ"ך בכ"מ שם בעיר שהקיפוח שאף אם יחדו להם לא ימסרוהו, והרי אין כאן סברת מאי חזית.
ותירץ עליו הכ"מ, "שקבלה היתה בידם דש"ד יתרג ואל יעבר" מה היא הקבלה — סתם הכ"מ ולא פירש.

אך עתה הוברר לנו הדבר. הקבלה היא, הלימוד של, ואהבת" אשר ביטל לחלוטין את דין, וחי בהם" בש"ד ולכן אף אם ימותו כולם לא יוכלו לנהוג אחרת מאשר ליתרג ולא למסור ישראל שכן מגין נילף למסרו — הלימוד היחיד הוא מ, וחי בהם", והרי בש"ד אין לימוד זה כלל.

וכן מה שהקשה הלח"מ שהרמב"ם פוסק ומביא מקור דין ש"ד מהסברא הג"ל, גם זה מיושב היטב. אם אמנם הביא הרמב"ם את מקור הדין מהסברא הג"ל, אך הסברא רק הפקיעה את דין ש"ד מהכלל של, וחי בהם", וממילא נותר החיוב והלימוד של ואהבת — אפילו נוטל את נפשך, וחייב למסור נפשו. ולכן אף במקרה שכתוצאה מדין זה ימותו שניהם אעפ"כ לא יוכלו למסור חבריהם.

ליסוד זה מצאנו ראיה בחידושי הר"ן (סנהדרין עה ב): על שהוא מעשה חנעמן שר צבא ארם שהתירו לו בצנעא להשתחות בית רימון אלוהיה.
ומקשה הר"ן הרי על ג' עבירות יתרג ואל יעבר, ואפילו בצנעא. א"כ למה הותר לו הדבר. ומביא תירוץ הרמב"ן: "דכי אמרינן דבג' עבירות אלו אפילו בצנעא יתרג

ואל יעבור היינו דוקא ישראל, שהוזהרו במצות ואהבת את ה' אלקיך, אבל כותים אינם מצווים באהבתו אלא בפרהסייה (במסקנה מביא שם הר"ן את הירושלמי פ"ג דשביעית ר' אבינא בעי קומי ר' אמי כותים מהו שיהיו מצווים על קידוש ה' ר' ניסא בשם ר' אלעזר שמע לה מן הדא: לדבר הזה יסלת ה' לעבדך בבוא אדוני בית רימון להשתחוות שמה (מלכים ב' ה יח), ישראל מצווים על קידוש ה' כותים אינם מצווים על קידוש ה').

עכ"פ נמצינו למדים במפורש מדברי הרמב"ן כי חיוב מסירות נפש על כל ג' העבירות הוא מואהבת.

ראיה נוספת נוכל להביא מהגמרא (ב"מ סב א) במחלוקת בן פטורה ור"ע בשנים שהיו מהלכים בדרך וביד אחד קיתון של מים אם שותים שניהם מתים ואם שותה אחד מהן מגיע לישוב, דרש בן פטורה מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה האחד במיתת חבירו עד שבא ר"ע ולימד וחי אחיך עמך חייך קודמים לחי חבירך. ולכאורה קשה מדוע יש צורך בריבוי מיוחד זה של וחי אחיך עמך והרי ניתן ללמוד הלכה זו מהכלל של וחי בהם דהיינו שחיובו במצוות הוא רק באופן של וחי בהם — ולא שימות בהם.

אלא כאשר המדובר בש"ד אין הדין של וחי בהם אלא מחוייב מצד ואהבת אפי' נוטל את נפשו על זו המצוה, ולכן צריך ריבוי מיוחד של וחי אחיך עמך — חייך קודמים (ועי' בשו"ת חות יאיר, סי' קמו).

לפי האמור נוכל גם לתרץ את מה שפסק הרמב"ם כר"ל במקום ר"י (ועי' במראה הפנים — ירושלמי תרומות שם — שרצה לשנות הגירסא ולומר שלרמב"ם היתה גירסא מוחלפת בירושלמי דברי ר"י לר"ל ולהיפך).

אך לדברינו הרי אם אמנם בכל מקום הלכה כר"י, אך מאחר שגם במחוייב מיתה למלכות מדת חסידות היא שלא למסרו — כדאיתא בירושלמי שם — על כל פנים פסק שאם יחדותו ואינו חייב מיתה שלא ימסרוהו. משום שאין דין „וחי בהם" בשפיכות דמים ויש להחמיר ולא למסרו אלא אם כן באמת נתחייב מיתה למלכות. ונראה לומר שזו כוונת הגהות מימוני (הל' יסודי התורה פ"ה אות ו) שהקשה „וצ"ע שפסק כר"ל לגבי ר"י וכו' שוב הראני מורי וצ"ל" וניכר שיש חסרון ושיבוש בסידור הדברים בדפוס. שלפני אות ו' שם מעתיק ללא כל קשר את דברי הירושלמי מתרומות (שם) אודות ריב"ל שפייס את עולא בר קושב שיסגיר עצמו למלכות ולא נגלה אליו אליהו, כיון שאין זו משנת חסידים.

ונראה לומר שזו כוונתו „שוב הראני מורי" דהיינו הראני את הירושלמי אשר משום מה נדפס לפני ה„צ"ע" בעוד שמקומו הוא אחרי הקושיה, [ועי' הגהות מיימוניות דפוס קושטא רס"ט שם יש לאחר דברי הירושלמי הוספה: הרי שהאשימו על שלא חזר על כל צד קודם שימסרנו].

דין הרוצה להחמיר ולמסור עצמו למיתה

ועכשיו נברר בע"ה מהו הדין אם רוצים להשליכו על התינוק שלפי דברי התוס' (סנהדרין עד ב, ד"ה והא אסתר) אין לו למסור עצמו, שהרי לפנינו סברא הפוכה מאי חזית דדמא דחברך סומק טפי, דילמא דמא דידך סומק טפי, ואילן הלה מוכן שיהרגוהו ובלבד שלא יורקוהו על התינוק.

הרב שמחה קוק: הצלת הזולת תוך סיכון עצמו בעת שלום ובעת מלחמה קכט

אותה שאלה נשאלת גם לגבי עריות, לדברי הסוברים שאשה בהיותה קרקע עולם, אינה חייבת למסור נפשה, האם מותר לה להתמיר על עצמה ולמסור נפשה שלא תיבעל, וכן לגבי שפיכות דמים האם ניתן להתמיר גם ביהדותו וחייב מיתה כשבע בן בכרי, והם מוכנים ליהרג כולם ולא למסור אותו, וכאן עלינו לדעת אם בכל זה רשאים להתמיר, בו בזמן שהרמב"ם ועוד ראשונים סוברים ש"כל שנאמר בו יעבור ואל יהרג ונהרג ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו".

האמנם גם בכל המקרים שהזכרנו יהא הדין כך.

ברם, לאור הסברינו דלעיל שמצות עשה של ואהבת אפילו נוטל את נפשך דחתה את הכלל של "וחי בהם" ולא שימות בהם, נגיע למסקנה כי אם ירצה להתמיר על עצמו ולמסור נפשו בעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, הרשות בידו ואף למידת חסידות יחשב לו הדבר.

ולגבי ג' מצוות אלו לא התכוון הרמב"ם באמרו שהמחמיר על עצמו, הרי זה מתחייב בנפשו".

וראיה מוכחת יש להביא מהירושלמי (תרומות פ"ח הל' ד): "עולא בר קושב תבעתיה מלכותא, ערק ואזיל ליה ללד לגבי ריב"ל אתון ואקפון מדינתא. א"ל אי לית אתון יהבון ליה לן אנן מחרבינן מדינתא. סלק גביה ריב"ל ופייסיה ויהביה לון. והוי אליהו זכור לטוב יליף מתגלי עלוי, ולא אתגלי. וצם כמה צומים ואיתגלי עלוי. א"ל ולמסורות אני נגלה? א"ל ולא משנה עשיתי. א"ל ודו משנת חסידים?". ולכאורה אם לא כדברנו יקשה מכאן על הרמב"ם שפסק בכל מקום שהמחמיר על עצמו הרי זה מתחייב בנפשו.

שכן מה היתה הקפידא של אליהו על ריב"ל שהרי מצד הדין היה שהוא גברא מיוחד למלכות ומותר היה להסגירו, ואפילו ירצה להתמיר על עצמו אינו רשאי. אלא שהירושלמי לימדנו כדברינו כי בדין שפיכות דמים גם במקרה שמותר למסור למלכות אם ירצו להתמיר על עצמם רשאים ולא רק רשאים אלא אף מידת חסידות היא.

למשנה תוקף בחיזוק ראיתנו מהירושלמי הנ"ל גלמד המשכם של דברים שם: ר' אימי איתצד בסיפסופה (הפ"מ מפרש — ניצד במקום סכנה הרבה ומלשון האף תספה — שכל הניצוד לשם, סוף נספה הוא). א"ר יונתן יכרך המת בסדינו (דהיינו, התיאש ממנו ואין לו אלא להכין תכריכים). אמר ר"ל עד דאנא קטיל אנא מיקטיל, אנא איזל ומשויב ליה בחילא, אזל ופייסון ויהבוניה ליה (ופירש הפ"מ, שמע ר"ל ואמר או אני אהרוג או אני נהרג ואזל).

ובאמת יקשה לכאורה על ר"ל איך הכניס עצמו לספק סכנה להצלת הזולת. ועל כרחך מסמיכות שני הענינים בירושלמי שם משמע מפורש ששיטת הירושלמי היא שהמסכן עצמו להצלת אחרים הרי מידת חסידות היא.

ומכאן גם מתחזקת שיטתו של הרמב"ם שבמחוייב מיתה למלכות, יתנו אותו להם, ואין מורים להם כן לכתחילה". משום שמידת חסידות שגם במחוייב מיתה למלכות, לא ימסרוהו להם.

הצלת זולתו תוך סיכון חיי עצמו שלא בעת מלחמה

יש לברר לגבי הבא להציל את חברו תוך כדי סיכון חיו: א. האם חייב לעשות

זאת; ב. אף אם אינו חייב, האם מותר, אסור או מידת חסידות יש בהצלה זו. ובענין זה נחלקו הדעות, דעת הרדב"ז (ח"ג, סי' תרכז) בענין הצלת חבירו ע"י איבוד אבר של עצמו — שאין הנשמה תלויה בו — היא שאינו חייב אלא מצד מדת חסידות, „ואשרי חלקו מי שיוכל לעמוד בזה“.

אלא שמיד הוא מוסיף: „ואם יש ספק סכנת נפשות, הרי זה חסיד שוטה, דספיקא ידיה עדיף מודאי דחבריה“.

הרדב"ז לא ציין מקור לדעתו זו, ואין להקשות מהא דריב"ל שאלהו לא נגלה אליו, על שפיס את הבורח שיסגיר עצמו, כי סברת הרדב"ז היא שיש לחלק דכאן המדובר שהאדם מכניס עצמו למצב של ספק סכנה כדי להציל את חבירו מודאי סכנה, אך שם הרי לא הוא הכניס עצמו לסכנה כ"א כן היה המצב שמאליו נקלע חבירו אליה ולכן ודאי מדת חסידות היא ואילו כאן הכריע הרדב"ז שהעושה כן חסיד שוטה הוא. כיון שהוא מכניס עצמו לתוך המצב המסוכן.

אך לעומת זאת מביא הכסף משנה (הל' רוצח פ"א הל' יד) בשם הגהות מיימוני: „בירושלמי מסיק אפי' להכניס עצמו בספק סכנה חייב“.

אם כי לא צויין מקומו של הירושלמי, הרי הגאון ר' חיים העליר זצ"ל ב„ספר המצות“ (מל"ת רצז, עמ' קעה) מביא שיש הרואים כמקור את הירושלמי שהזכרנו לעיל שריש לקיש סיכן עצמו להצלת ר' אמי ואמר: „עד דאנא קטיל אנא מתקטיל“ דהיינו אחרוג או אהרג ובלבד שאציל את רבי אמי, אלא שהגר"ח זצ"ל נוטה לומר שלפני הגה"מ היה ירושלמי אחר מפורש שאינו בידינו ועיי"ש שהאריך בזה.

ג' השיטות בענין זה

לסיכום, נחלקו הדעות בענין זה, יש הסוברים שחייב לסכן נפשו על הצלת חבירו כהגהמ"י הנ"ל וכך גם פסק הב"י בסוף טור חו"מ (ועי' שו"ת חות יאיר סי' קנא). לעומת זאת דעת השאילתות (פ' ראה שאילתא קמו ועי' „העמק שאלה“ שם) היא שאין להכנס בספק סכנת נפשות בשביל ודאי פיקוח נפש של חבירו, ורק מטעם מדת חסידות מותר, וכך גם פסק ה„ערוך השולחן“ (חו"מ סי' תכו ס"ד) אלא שהוסיף: „ויש לשקול הענין בפלס ולא לשמור את עצמו יותר מדי וכו' וכל המקיים נפש מישראל כאילו קיים עולם מלא“, ואילו הדעה השלישית היא שיטת הרדב"ז שאסור להכניס עצמו בספק סכנה, אך לפי היסוד שביארנוהו לעיל הרי פקע חיוב של וחי בהם משפיקות דמים, ולא יתכן לומר שאסור הדבר שכן מנין נילף לאיסור, ואם אמנם אינו חייב, אך העושה כן הרי ודאי מדת חסידות היא זו.

הצלה תוך סיכון עצמי בעת המלחמה

כל האמור עד עתה הוא רק בענין הצלת יחיד ושלא בעת המלחמה. עתה נבוא לברר את דין המלחמה וגדריה לגבי ענין הצלת נפש במצב של לוחמה האם דין אחד לכל הוא או שדין זה שונה.

לא ביכנס כאן לבירור דיני המלחמה — מלחמת רשות ומצות. כיון שהמלחמות בזמנינו הרי הן כולן „עזרת ישראל מיד צר שבא עליהן“ ומלחמת מצוה היא כדברי הרמב"ם (הל' מלכים פ"ה ה"א). וכבר האריך בבירור ענינות אלו הגאון ר' יוסף שלמה

הרב שמחה קוק: הצלת הזולת תוך סיכון עצמו בעת שלום ובעת מלחמה קלא
זוין שליט"א בספרו „לאור ההלכה“ (ירושלים תש"ו עמ' ה—סג), וכן דן בזה בהרחבה
מרן הגרא"י קוק זצ"ל ב„משפט כהן“ (סי' קמב—קמז).
אך רצוננו לדון אודות גדר הצלת הנפשות בה. וכן מהי משמעות המושג
„מלחמה“, האם נכללים בזה פעולות חבלה בגבול או בפנים הארץ, ומה דינה של
הסתכנות עצמית בכל פעולות אלו, האם גדרן כגדר מלחמה או כגדר יחידים.

במלחמה אין שיקול הסכנה מהווה פטור לסיכון עצמי

„מלחמה“ פירושה „סכנה“; למרבה הצער מציאות הקבע של המלחמה היא,
שאין מלחמה ללא קרבנות, וכלל זה חל גם על מלחמות התורה, כדברי דוד המלך:
כי כזה וכזה תאכל החרב (שמואל-ב יא כה), פרט כמובן לנסיים, אך אין סומכין על
הנס, כך שמלחמה משמעותה סכנת חיים תמידית.
נמצא שדין הצלה במלחמה שונה, שהרי אם הותרה המלחמה ואף התחייבנו בה
בתנאים מסויימים הרי שחובתנו לעשות הכל לנצחון. ושאלת סיכון עצמו תוך המלחמה
אינה יכולה להיות גורם אשר ימנע פעולה מסויימת, שהרי אחרת לא תיתכן ניהול מלחמה.
לשם הדגשת הבעיה, הרי לפנינו דוגמא אחת, אם נפצע פצוע בקרב ולשם הצלתו
נדרש המציל החובש או כל אחד אחר להכנס לסכנה, הרי שכאן אף לדעת הרדב"ז
„שהעושה כן הרי הוא חסיד שוטה“, בודאי שלא נאמרו הדברים לעתות מלחמה, כי
אם בתקופה של שלום והצלת יחיד.
לסיכום, מלחמה פירושה מסירות נפש של הלוחם למען כלל ישראל, כך שממילא
יש לדבר השלכות רבות לגבי ההבדל בין מצב מלחמה למצב של שלום.

בעת המלחמה השיקול הקובע הוא השגת נצחון משמעותי עד כדי שלילת התחדשות מלחמה נוספת

שנינו במשנה (עירובין מד ב): „כל היוצאים להציל חוזרים למקומן“. מקשה
הגמ' (שם מה א): „ואפי' טובא והא אמרת רישא אלפים אמה ותו לא, א"ר יהודה
אמר רב שתוזרים בכלי זיינן למקומן. ומאי קושיא דילמא להציל שאניי. פירש"י: „ומי
שיצא ברשות דמתניתין איכא לאוקמי בעדות החדש ובחכמה הבאה לילד, אבל הבא
להציל מהאויבים יש לחוש שמא אויבים ירדפו אחריו, הלכך אפי' טובא נמי יכנסו
לעיר“, ועיי"ש.

הרמב"ם (הל' שבת פכ"ז הל' יז) פוסק: „היה יוצא ברשות ואמרו לו והוא הולך
בדרך כבר געשית המצוה שיצאת לעשות יש לו ממקומו אלפים אמה לכל רוח וכו',
וכל היוצאין להציל נפשות ישראל מיד עובדי כוכבים וכו' יש להם אלפים אמה לכל
רוח ממקום שהצילו בו, ואם היתה יד עכו"ם תקיפה והיו מפחדים לשבות במקום
שהצילו בו, הרי אלו חוזרים בשבת למקומן ובכלי זיינן“.

בעוד שכאן הזכיר הרמב"ם אלפים אמה, הרי לעיל (שם פ"ב הל' כג) פסק:
„עכו"ם שצרו על עיריזת ישראל, או באו על עסקי ממון אין מחללים עליהם את השבת
ואין עושים עמם מלחמה, ובעיר הסמוכה לספר אפי' לא באו אלא על עסקי תבן וקש,
יוצאין עליהן בכלי זיינן ומחללים עליהן את השבת. ובכל מקום — אם באו על עסקי
נפשות, או שערכו מלחמה, או שצרו סתם יוצאין עליהן בכלי זיינן ומחללין עליהן את

השבת וכו'. וכשיצילו את אחיהן מותר להן לחזור בכלי זיין שלהן למקומם בשבת, כדי שלא להכשילן לעתיד לבוא."

הרי שלא חילק בין אלפיים אמה, ובין אם ידם של עכו"ם תקיפה וכו' — אלא פסק בסתם, "מחללין עליהן את השבת". וכן גם תמות מה שמחדש הרמב"ם טעם לחזרתם למקומם עם כלי זיין, "כדי שלא להכשילן לעת"ל" והרי בתלמוד לא הזכירו כלל נימוק זה, והנה הגרי"ה הרצוג זצ"ל עמד על כך בספרו, "היכל יצחק" (חלק או"ח סי' לב) והסביר שטעם הגמרא מפני חשש שיבואו עליהם אויבים שייד רק אם לא נצחו אלו את אלו, אך אם נצחו ישראל אין חשש בזה ולכן צריך היה הרמב"ם להביא טעם מחודש, "כדי שלא להכשילן לעתיד לבא" בהסתמכו על דברי ר"ג (ר"ה כא ב) שגם אם כעת אין צורך בדבר, הרי יש מקום לדאוג עבור פעם אחרת.

אך באמת עדיין טעון הדבר עיון, למה לא הגביל הרמב"ם את ההיתר רק בתוך אלפים אמה. אלא שיש לבאר את שיטת הרמב"ם שם שיש הבדל בין שתי ההלכות, בעוד שבפכ"ז דן הרמב"ם בהצלת נפשות ישראל בתור הצלת יחידים, כלומר, הצלה שאין בה גדר, "מלחמה" לפיכך יש הגבלות וסייגים, וההיתר מותרת בכמה תנאים, ורק אם יש חשש כעת מהעכו"ם מאחר שידם עדיין תקיפה, מותר להם לחזור למקומם ובכלי זינם.

ואילו בפ"ב הרי מדובר במלחמה, שכן בעיר ספר אפי' באו על עסקי תבן וקש הרי זו מלחמה על כל ההשלכות ההלכתיות. לפיכך אין מקום לשום הגבלות, וגם לאחר שניצחו רשאים לחזור למקומם, "כדי שלא להכשילן לעתיד לבוא" — כלומר, אף טעם זה מגדרי המלחמה הוא, שהנצחון יהיה לא רק מוחלט כעת אלא גם מובטח להבא. והנה הגמ' (עירובין שם) מוכיחה מדוד המלך: "ויגידו לדוד לאמור הנה פלשתים נלחמים בקעילה, והמה שוסיס את הגרנות" ותנא, קעילה עיר הסמוכה לספר היתה, "והם לא באו אלא על עסקי תבן וקש דכתיב: והמה שוסיס את הגרנות" (שמואל"א כג א), נמצא שבעיר ספר גם על עסקי תבן וקש צריכים להלחם כך גם לגבי שבת הותר הדבר, ומראיה זו למדים אנו שגם לעסקי תבן וקש קורא הכתוב, "מלחמה" שהרי הכתוב אומר: הנה פלשתים נלחמים בקעילה, למרות שהמלחמה היא רק: והמה שוסיס את הגרנות, ולכן פסק הרמב"ם שאין הגבלה של אלפיים אמה ואין הגבלה של חוזרים למקומם בכלי זיין אפילו לאחר שידם של ישראל תקיפה וניצחו, משום שבמלחמה עסקינן.

נוכל למצוא ביסוס להסבר זה של דין מלחמה משיטת הרדב"ז בהבנת דין מאכלות אסורות של חלוצי צבא.

שנינו (חולין יז א): ובתים מלאים כל טוב וא"ר ירמיה בר אבא אמר רב קותלי דחזירי.

וכן פסק הרמב"ם (הל' מלכים פ"ח הל' א): "חלוצי צבא כשיכנסו בגבול העכו"ם ויכבשום וישבו מהן, מותר להן לאכול גבולות וטרפות ובשר חזיר וכיו"ב".

ומבאר הרדב"ז שם שהמדובר, "אפי' במלחמת שאר העמים, ולא מיירי שהם מסוכנים אצל הרעב, אלא שאינם צריכים לטרוח לבקש מאכל היתר כיון שנכנסין לגבול העמים, אם ילכו לבקש מאכל היתר יקומו עליהם העמים, ודמיה להא דאמרנו צרים על העיירות על עמים ואפי' בשבת אבל קודם שיכנסו לגבול הרי הם כשאר כל אדם". היתר זה של מאכלות אסורות הוא היתר מיוחד מגדרי המלחמה, היתר שלא

הרב שמחה קוק: הצלת הזולת תוך סיכון עצמו בעת שלום ובעת מלחמה קלג

מצינו כמותו בהצלת נפש סתם, „אם ילכו לבקש מאכל היתר, יקומו עליהם העמים.“ כי אם היתר הוא בגלל פיקוח נפשות, אם כן מהו החידוש שנתחדש בחלוצי צבא. אלא משמע שזה היתר השייך במיוחד לגדרי המלחמה, שלא מצינו דוגמתו בפיקוח נפשות.

עצם ההצלה היא חלק מהנדרת המושג מלחמה

יתירה מזאת: מלחמה פירושה שתי פעולות המצטרפות יחדיו והן א) הצלת הכלל אשר בעבורו נלחמים; ב) נצחון והריגת האויבים.

א"כ הצלת פצוע וכדו' היא חלק בלתי נפרד מהמלחמה וכל המתרשל בהצלתו הרי עבר על דברי הרמב"ם (הל' מלכים פ"ז הל' טו): „ואם לא נצח ולא עשה מלחמה בכל לבו ובכל נפשו, הרי זה כמי ששפך דמי הכל, שנאמר: ולא ימס לבב אחיו כלבבו.“ והנה הרמב"ם פוסק (שם הל' ד): „ומעמידין מאחורי כל מערכה ומערכה שוטרים חזקים ועזים, וכשילין של ברזל בידיהם. הרוצה לחזור מן המלחמה הרשות בידן לחתוך את שוקו, שתחילת גפילה ניסה“ (ועי' כסף משנה שם שהרמב"ם חולק על רש"י).

נמצא שכוונת הרמב"ם היא כי העובר על הלאו דלא ימס לבב אחיו כלבבו הרשות ביד שליחי בי"ד לקפח את שוקו, שכן דמי כל ישראל תלויים בו. ויש לו כעין דין רודף של כלל ישראל ע"י ניסתו. ויש לדון האם כוונת הדברים היא שמותר ממש לפגוע במי שנס מן המערכה.

ספק זה נוכל לפתור מפירוש רש"י לתורה (במדבר כו יג): „ומצאתי בגמרא ירושלמית שכשמת אהרן נסתלקו ענני כבוד, ובאו הכנענים להלחם בישראל ונתנו לב לחזור למצרים, וחזרו לאחוריהם שמנה מסעות מהר החר למוסרה שנא' ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה. שם מת אהרן? והלא בהר החר מת, וכו' אלא שחזרו לאחוריהם ורדפו בני לוי אחריהם להחזירם והרגו מהם שבע משפחות ומבני לוי נפלו ד' משפחות“.

הרי לפנינו ראיה חותכת מהירושלמי שסמכות הכתנים המוצבים מאחרי המחנה לקפח שוק הנס מן המערכה ואף להמיתו אם יש צורך בכך. ואולי ממש כדין רודף שאם ניתן להצילו באחד מאבריו יעשה זאת, ורק אם לאו יש היתר להצילו בנפשו. נמצינו למדים שבמלחמה אין מקום לשיקול פיקוח נפשות אך ורק לשיקול יחיד, והוא: הנצחון במלחמה.

ובאמת מצינו שכתב החינוך (מצוה תכה): „להרוג ז' עממים המחזיקים בארצנו וכו' ועובר ע"ז ובא לידו אחד מהם ויכול להרגו מבלי שיסתכן בדבר ולא הרגו ביטל עשה זה, מלבד שעבר על לאו שנאמר עליהם לא תחיה כל נשמה“.

ותמה ה, מנחת חינוך (שם): „צ"ע נהי דכל המצוות נדחות מפני הסכנה, מ"מ מצוה זו דהתורה צוהה ללחום עמהם, וידוע דהתורה לא תסמוך דיניה על הנס כמבואר ברמב"ן, ובדרך העולם נהרגים משני הצדדים בעת מלחמה, א"כ תזינן דהתורה גזרה ללחום עמהם אף שהוא סכנה, א"כ דחוייה סכנה במקום הזה ומצוה להרוג אותו אף שיסתכן וצ"ע“. הרי מפורש בדבריו שבמלחמה אין שיקול של סכנה כלל.

האם פעולות חבלה גם הן בגדר מלחמה

כאמור כאשר באים הגויים לעיר ספר על עסקי תבן וקש, שהיא לפי פירש"י

(עירובין שם), ד"ה לספר, "עיר שמבדלת בין גבול ישראל לגבול האומות יוצאין עליהם שמא ילכדוה, ומשם תהא נוחה הארץ ליכבש לפניהם". הרי שאף על תבן וקש — כיון שיש בזה משום סיוע לכיבוש הארץ — התירו להלחם בשבת. וברור שאם באו על עסקי נפשות הרי תמיד מתללין את השבת. וכאשר המדובר במערכה משולבת על ידי אויבים מבחוץ ומחבלים הבאים עליה מבפנים, ומטרתם ברורה להכשיר את הקרקע לכיבוש, ורצונם לפורר את כוח עם ישראל ע"י כל פגיעה נוספת, מסתבר איפוא כי גם פעולות בלב המדינה ההיתר לחלל את השבת עליהן ברור באופן מוחלט. אלא שהיתר זה אינו רק מדין פיקוח נפשות, אלא גם ובעיקר מדין מלחמה.

בענין השמירה במחנות נוער ובתי ספר, פנימיות וכו'

נמצא שמותר לחלל שבת כשיש חשש פעולות חבלה, שהרי נפסק להלכה (או"ח סי' שכט ס"ו בהגה): "ואפילו לא באו עדיין אלא רוצים לבא". ומקור דברי הרמ"א הוא ה,אור זרוע", וה,משנה ברורה" (שם ס"ק טו) מצטט את המשך דברי האור זרוע כלשונם: "כשהקול יוצא שרוצים לבא אעפ"י שלא באו עדיין מותר ללבוש כלי זיין לשמור ולעשות קול בעיר כדי שלא יבואו. דאין מדקדקין בפקו"נ". דברי המשנה ברורה הולמים את מצב השמירה בארץ שמותר לצאת בכלי נשק לשמירה. ואמנם כך הורו לאחרונה.

לסיכום, הרי למרות שמסכן המציל את עצמו במלחמה ודאי לכ"ע שמותר ואף חייב לסכן חייו כדי להציל חבריו, אף בספק הצלת החבר, וזאת למרות שהכנים המציל עצמו לסכנה שאל"כ אין אפשרות לנהל מלחמה תקינה משום שלא ימצא די עוז בלוחמים אשר לא ישוכנעו כי בכל מקרה ולו גם בספק קל שבקלים יסכנו חבריהם את חייהם להצילם מן האש.

ועל כך נאמר הרי ברמב"ם (שם, הל' טו): "ומאחר שיכנס בקשרי המלחמה ישען על מקוה ישראל ומושיעו בעת צרה, וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה וישים נפשו בכפו", דהיינו סיכון המלחמה. ובעה"י יובטח לכל לוחמינו סיום דבריו שם, "שלא ימצא נזק ולא תגיעהו רעה ויבנה לו בית נכון בישראל, ויזכה לו ולבניו עד עולם" אמן.